

## A GYÖNGYÖSI REFORMÁTUS EGYHÁZ KÖNYVTÁRA A XVII. SZÁZAD 70-ES ÉVEIBEN.

A gyöngyösi református egyház gazdag levéltárának rendezése során, 1939. évi június hó 16-án két XVII. századi könyvtárjegyzékre lettünk figyelmesek. Közülök egyik nem egészen ismeretlen az irodalomban: SZEDERKÉNYI NÁNDOR közölte „*Heves vármegye története*“ című munkájában,<sup>1</sup> közlése azonban tudományos feldolgozás számára használhatatlan. A jegyzéket csonkán, hiányokkal adja, a közölt szövegrészben pedig több mint száz, szinte érthetetlenül súlyos hibát ejt,<sup>2</sup> így mindjárt a dátumban is, amelyet 1647-nek jelez 1677 helyett. Számára a könyvjegyzék, szemmel láthatólag, nem egyéb „okmánytárát“ dagasztó kuriózumnál, tudományos feldolgozását meg sem kísérel.

Minthogy a XVII. század magyar könyvészeti viszonyaira és szellemi életére vonatkozó minden újabban napfényre kerülő adalék becses útmutatásokkal szolgálhat, az alábbiakban ismer-tetjük a magyar mult ez érdekes emlékeit.

Az első jegyzék 1675. április 24-én kelt és az újonnan beiktatott NAGY-ALMÁSI MÁRTON lelkész kezébe átadott könyveket tünteti fel. Az egyszerű, 21,5 × 7 cm nagyságú papiroszalagon NAGY-ALMÁSI MÁRTON jól folyó, könnyen olvasható írással sorolja fel az átvett könyveket, mindenütt feltüntetve a mű formáját is. E kisebbik jegyzékben mindössze 15 mű (17 kötetben) szerepel. Olvasható még rajta az egyház kurátorainak a könyvek átadását tanúsító feljegyzése is.

<sup>1</sup> III. köt. 460. old.

<sup>2</sup> Ilyenek pl. seygraphia sciagraphia helyett, Boza Beza h., Biddem Gaechy Biddembachii h., archeologicum theologicum h., Prestratiae panstratiae h., Lomhardi Lombardi h., attricum ethicum h., Tamas tomus h., Petri Parei h., Vestius Vorstius helyett stb., stb.

A nagyobbik jegyzék 1677. június 24-én kelt és jóval terjedelmesebb. (Ezt közölte SZEDERKÉNYI NÁNDOR.) Két,  $21 \times 32,5$  cm-es oktáv alakú papírlap van közepén összehajtva és összefűzve, az így keletkezett füzetke hét, hosszúkás alakú oldalán olvasható a könyvtár jegyzéke, a nyolcadik oldal teljesen üres. E jegyzék szintén NAGY-ALMÁSI MÁRTON kezétől való, amint ezt aláírása is bizonyítja. Meglehetősen ép állapotban van, mindössze néhány sor olvashatatlan a hosszú füzetke 16-od rétű összehajtása és a nedvesség kártevése folytán. A jegyzék betűrendben sorolja fel a könyveket, a formátumot azonban, sajnos, már nem tünteti fel. Gyakorlati használatra készült, a fontosabb vagy sűrűbben forgatott könyveket olykor címük és szerzőjük szerint is beilleszti a betűrendbe, s „vide“ utalással igazít útba. Előfordul néhány ízben, hogy a könyv címe NAGY-ALMÁSI MÁRTON tollában marad, s csupán a szerző nevét írja ki (BODINUS ANDAGAVENSIS, BONAVENTURA HOCQUARDUS, AND. MONOSZLAI Praepositus Pos., LODOICUS GRANATENSIS, QUINTUS CURTIUS, VALERIUS MAXIMUS, VITTAKERUS öreg), máskor pedig csak a címet kapjuk a szerző feltüntetése nélkül (Sion vára, Opus de Regno Christi, Speculum Socini). Látszik a jegyzéken, hogy olyan kis közösség tagjai számára készült, akik a könyveket gyakran használták és rövid szóból is értettek. (E kis közösség a Gyöngyösön működő református iskola volt.)

A jegyzék egyébként 116 művet sorol fel. GELEI KATONA prédikációi esetében jelzi, hogy a mű két kötetből áll, a váradi bibliából és még további öt munkából két, MELANCHTON latin grammatikájából három példány volt az egyház birtokában: így a kötetek számát 124-re kell tennünk. Igaz, hogy a katalógus írásakor három kötetet nem találtak a könyvtárban, címüket azonban beírták. Érdekes az is, hogy a kisebbik jegyzékben feltüntetett öt mű (BEREGSZÁSZI ISTVÁN, BRICHMANNUS, BULLINGER, CALVIN és PELICAN KONRÁD egy-egy munkája) nem található e részletesebb katalógusban.

A két jegyzékben összesen 121 művet találtunk. Érdekes képet nyújt e művek csoportosítása:

Protestáns teológus műve.....	61
Katolikus teológus műve.....	16
Filozófia .....	9

Klasszikus auctor .....	12
Grammatika, dialektika, retorika, szótár..	17
Történelem, politika .....	2
Bizonytalan .....	4
Összesen ..	121

Feltűnő, de az ellenreformáció korának szellemiségével, másrészt a XVII. századi protestáns ortodoxia skolasztikus hagyományával tökéletesen magyarázható tény a katolikus teológiai művek viszonylag nagy száma. Ismerni kell az ellenfél fegyvereit! Így könyvtárunkban találjuk BELLARMIN, HOCQUARDUS és MONOSZLAI ANDRÁS vitázó műveit és természetesen a protestáns fél visszavágásait (AMESIUS, CHAMIER, PÓSAHÁZI, VORSTIUS, CZEGLÉDI ISTVÁN) is. PÁZMÁNY *Kalauza* ugyan nincs meg, de PÓSAHÁZI „*cathekezmusi tanításai*“ kifejezetten ellene irányulnak. A református teológus elvi álláspontját szögezi le az evangélikus féllal szemben ALTINGIUS *Exegesis-e*, míg az unitáriusokkal COMENIUS *Speculum*a hadakozik, sőt ha CALVIN *Refutatió*-ját szabad a SERVET ellen írott *Defensio orthodoxae fidei* című művével azonosítanunk, akkor az antitrinitáriusok ellen kivont legfényesebb fegyver is rendelkezésére állott a gyöngyösi református lelkipásztornak.

AMBROSIUS, AQUINOI TAMÁS, HAYMO, PETRUS LOMBARDUS, RUPPERTUS apát művei a középkori teológia levegőjét árasztják a gyöngyösi pap tanuló-szobájában. LODOICUS GRANATENSIS *Vita Christi*-je KEMPIS TAMÁS felé hajló ájtatossági irat, DIONYSIUS CARTHUSIANUS, a „doktor extaticus“ a késő-középkori misztika képviselője. Érdekes szín a könyvtárban JACOBUS A VORAGINE híres *Lombardica Legendája* is.

A protestáns munkák túlnyomó része írásmagyarázó jellegű, akad azonban néhány prédikáció-gyűjtemény is (BEREGSZÁSZI I., BIDDENBACH, BORNEMISZA P., NÉMETHI M., GELEI KATONA I.), ezek egy kivételével magyar szerzőtől valók. Az alaposabb bibliatanulmányt könnyítik meg BRANDMILLER (*Analysis*), GROSSIUS (*Theatrum Biblicum*), PAREUS (*Thesaurus Biblicus*), ALTHAMER (*Sylva Biblicorum Nominum*), PASOR (*Manuale Graecolatinum*) művei. Érdekes munka ÖRVENDI MOLNÁR FERENC *Lelki tárháza* is, ez a biblia könyveinek magyar versekbe foglalt kivonatát adja, míg JOHANNES MAJOR *Paraphrasis in Psalmos* című

műve a zsoltároknak heroikus latin versekbe való átköltése. A komoly exegesiszt megkönnyítendő, kéznél van COCCAEUS héber *psalteriuma* is.

Érdemes még külön kiemelni néhány munkát, amelyet bizonyos csodálkozással pillantunk meg egy hódoltságbeli magyar kisváros egyházi könyvtárának jegyzékében. Ilyen pl. CALVIN *Psychopannychiá*-ja. A nagy genfi reformátor e vitairatában azt az eretnek anabaptista nézetet cáfolja, hogy a lélek a halál után alszik az utolsó ítéletig.<sup>3</sup> A mű előfordulása a XVII. század végén sem lehetett gyakori, a XVIII. században már ritkaságként tartották számon. Csak hozzáértő és emelkedett szellemű teológus szerezhette be WHITAKER művét is. Kora egyik legkitűnőbb tudósának ismerték, BELLARMIN is nagyra becsülte. Ugyanilyen hírben állott a francia CHAMIER DÁNIEL is. Munkáját (*Panstratiae Catholicae*) még MORHOF *Polyhistora* is a legnagyobb dícsérettel emlegeti (IV. kiadás, 1747, II. köt. 545 old.). BEZA *Tractationes* c. műve is a kor legelőkelőbb theológiai színvonalát képviseli.

A filozófiai művek tankönyvszerű, iskolás munkák. Különösebb említést csak két mű érdemel. ZABARELLA JACOPO a XVI. század egyik nagy hírben álló bölcseleje volt, munkásságában érdekesen vegyült a renaissance-filozófia természet-tudományos kutatóvágya aristotelesi skolasztikus hagyományokkal. Munkája egyik felöltő színfoltja könyvtárunknak. A másik nemkülönben érdekes könyvünk az, amelyet NAGY-ALMÁSI MÁRTON *Perelii Refutatio* címen jegyez be. Talán felvethetjük azt a lehetőséget, hogy ez GOMEZ PEREYRA XVI. századi spanyol orvos *Antoniana Margarita* című munkájának valamelyik, esetleg névtelen cáfolata. (V. ö. FR. BURE: *Bibliogr. Instructive des Livres rares*, 7 vol. Paris, 1753. 1291, 1292, 1293. szám.) PEREYRA jóval DESCARTES előtt tagadta a régi aristotelesi skolasztikus tételt az állatok szenzitív lelkéről, s őket egyszerű gépeknek tartotta. Egészen természetes, hogy ez a merész állítás teológusok részéről többszörös cáfolatban részesült. Megjegyezni kívánjuk azonban, hogy azonosításunk nem egyéb feltevésnél, sőt ellene mondaní látszik a jól olvasható Chr. (bizonyára Christianus) kereszt-

<sup>3</sup> V. ö. RÉVÉSZ IMRE: Debrecen lelki válsága. Századok LXX. 55. l. U. ö: Magyar ref. egyháztörténet, 1938. 153. l.

név. Egyedül azért kockáztatjuk meg, mert az általunk ismert irodalmi lexikonok egyikében sem akadunk más olyan PERELIUS-PERERIUS (Perrarius, Pereira, Pereyra, Du Périer) nevű tudósra, akinek hasonló című műve, vagy ellene írt cáfolat számbajöhetne, nem tekintve a spanyol jezsuita BENEDICTUS PERERIUST (1535—1610), akinek egy *Adversus fallaces et supertitiosas artes, id est de Magia, de observatione somniorum et de Divinatione astrologica libri III.* című munkája forgott közkezen a XVII. században. NAGY-ALMÁSI MÁRTON bejegyzése ebben az esetben sem pontos.

A klasszikus auktorok és a grammatikai, dialektikai munkák felötlő nagy száma iskolai célokat szolgált. A gyöngyösi református iskoláról, természetesen más oldalról, az egyházi levéltár számos más okmányából is tudomásunk van. Hogy benne az elemi fokot meghaladó latin grammatikai és dialektikai oktatás folyt, annak legszebb bizonyága e könyvtárjegyzék.

Nem érdektelen egy pillantást vetni arra, milyen könyveket forgatott a gyöngyösi kálvinista tanulóifjúság a XVII. század utolsó negyedében. A klasszikusok közül megtaláljuk CICERÓT, OVIDIUST, TERENTIUST és VERGILIUST, tehát azt a négy auktor, akinek munkáira a NEANDER-féle iskolarendszer alsó-fokú latin oktatása felépül. CICERO különösen gazdag gyűjteménnyel szerepel; egy *Opera omnia*-kiadás mellett megvan egy, bizonyára iskolai célra készült *Epistolaris* és *Orationes variae* című Cicero-szemelvény. Rajtuk kívül önálló kiadásban megtalálható a *De officiis* is. TERENTIUSRA vonatkozólag NAGY-ALMÁSI MÁRTONNAK két érdekes bejegyzése olvasható: van a gyöngyösi könyvtárban egy *Terentius Christianus*, nem lehetetlen, hogy a XVI. század folyamán ERASMUS és RIVIVS „castigatio“-ival többször megjelent híres kiadás (Párizs, 1526, Köln, 1534, Antwerpen, 1546); található még ezenkívül egy teljes TERENTIUS is *Terentii Afri Fabulae* cím alatt. Ez utóbbinak már magyarországi kiadásai is vannak (RMK II. 73. és 307.). OVIDIUSTÓL csak a *Tristia* szerepel, a VERGILIUSRA vonatkozó bejegyzésből azonban összes műveire lehet következtetni. E nagy klasszikusokon kívül várakozásunknak megfelelőleg felbukkan egy PLUTARCHUS (NAGY-ALMÁSI érdekes módon *Plutarchus Philosphus*-nak jegyzi, s így nézetünk szerint az *Apophthegmata*

*regum et imperatorum* című Plutarchus-szemelvényre kell gondolnunk), és megtaláljuk a humanista-oktatás oly népszerű MACROBIUS AURELIUS-át is. (*In somnium Scipionis libri II. et saturnalium libri VII.*) Szerepel még QUINTUS CURTIUS és a gyakorlati régiségtnak tekinthető VALERIUS MAXIMUS (*Dictorum factorumque memorabilium libri IX.*) is.

A nyelvtani oktatás alapvető munkája MELANCHTON nagyírú latin grammatikája lehetett, belőle három példány található a gyöngyösi könyvtárban. Megvan e mellett NEANDER latin és görög nyelvtani munkája, sőt THOMAS HORNE londoni rektor *Janua linguarum*-a mellett ott találjuk az érdekes bejegyzést bizonyos EMMANUEL grammatikájáról is. Ez utóbbiban ALVAREZ EMMANUEL spanyol jezsuita (1526—82) latin nyelvtanát (*De institutione Grammatica Libri III.*, Lisabon, 1572), a későbbi század híres „ALVÁRI“-ját sejtjük, bizonyosságául annak, hogy a korszerű kézikönyvet a protestáns középfokú oktatás is hasznosította.

Görög tankönyvben sem volt hiány. NEANDERÉN kívül megtaláljuk a gyöngyösi könyvtárjegyzékben CRUSIUS tübingai professzor görög nyelvtanát és LURANDUS *Synonyma Graeca* című stilisztikai kézikönyvét. Héber nyelvtan kettő is van: KECKERMANNÉ és MARTINIÉ, bizonyára a magasabb tanulmányokkal foglalkozó diákságnak lehetett rájuk szüksége (1688-ban 26 tógátus diákot űz ki a városból az ellenreformáció!). Akad a latin, görög és héber prozodiát tárgyaló segédkönyv is (JOH. CLAJI: *Prosodia Latina, Graeca et Hebraica*, Wittenberg, 1580, 1606, 1620, 1624).

A dialektikai kézikönyvek közül legnagyobb becsületnek a nagynevű AGRICOLA RUDOLF *De inventione dialectica* című műve örvendhetett, belőle kettő volt Gyöngyösön. LOSSIUS LUKÁCS *Erotemata dialecticá*-ja a wittenbergi kryptocalvinizmusra jellemző módon MELANCHTON és URSINUS ZAKARIÁS egyházi beszédeiből szövi gyakorlatait. Tanulni azonban CAESARIUS és a jezsuita FONSECA dialektikáiból is lehet! Mindkettő megvan NAGY-ALMÁSI jegyzékében. Retorika csak egy van, JUNIUS MELICHOR strassburgi tanár érdekes című *Ratio conciliandorum et movendorum Animorum*-ja.

Szótár, a már említett bibliai dictionariumokon kívül, csak kettő található: a nagy CALEPINUS és ADAMINAK e korban már

elavult típust képviselő *Nomenclator quadrilinguis*-e (Prága, 1598, in 4<sup>o</sup>). Várakozásunk ellenére hiányzik SZENCZI MOLNÁR kitűnő műve.

A jegyzékünkben felsorolt művek közül a Régi Magyar Könyvtárhoz tartozónak vehetünk 25-öt. E téren azonban nem árt az óvatosság, hiszen éppen nem bizonyos, hogy a tekintetbe jövő munkák néhányja (CALEPINUS, a latin Catechesis Palatinata, CICERO epistolarisa és válogatott beszédei, MELANCHTON grammatikája, TERENTIUS vígjátékai) magyarországi kiadásban volt meg a gyöngyösi könyvtárban. A kétségtelenül RMK darabok száma 18.

Berekszazi István *Predicatio in Octavo*.<sup>4</sup>

Joh. Alstedij *Prodromus* (RMK II. 494).

Biblia, Magyar Nagy-Várad. Kettő (RMK I. 970 és 976).

Bornemisza Péter *Postillája* (RMK 95, 115, 119, 146, 147, 153).

Buzinkai *Uram Logikai*. 1. Hosszab (RMK II. 974).

2. Rövidgyeb (RMK II. 1156).

*Catechesis Palatinata*. Magyar (RMK I. 137 és 495).

A Dominiciákra, Némethi Mihály U. (RMK I. 1179 vagy II. 1402).

St. K. Gelei *Praeconium duobus Voluminibus* (RMK II. 521. és 552).

Graduál. Öreg (RMK I. 658).

*Lithurgia Sacra*(e *Coenae*) (RMK I. 933).

Lorantfi Susanna. Magyar könyv (RMK I. 716).

Malach doctor (RMK I. 213).

And. Monoszlai *Praepositus Pos.* (RMK I. 229 vagy I. 230, vagy 224).

Posaházi *Uram Catechesisse* (RMK I. 1096).

Sion Vára (RMK I. 1187).

Lelki Tárház Örvendi *Uram Munkaja* (RMK I. 1034).

Titkok Jelenése. Szathmari Ist. (RMK I. 1078).

Tanulságos összehasonlításra nyílik alkalom, ha jegyzékünk könyveit a híres XVII. századi RÁKÓCZI-könyvtár anyagával vetjük össze.<sup>5</sup> Csodálkozva fogjuk megállapítani, hogy az oly nagy gondal összeválogatott és szinte kimeríthetetlen anyagi

<sup>4</sup> Sem a RMK, sem Stripszky jegyzéke nem ismeri.

<sup>5</sup> HARSÁNYI ISTVÁN: A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa. Különlenyomat a MKSzemle XXI—XXIV. kötetéből, Budapest, 1917. — Figyelemreméltó párhuzam gyanánt kínálkozik az a ref. papi könyvtárjegyzék is (DEMÉTEI ANDRÁSÉ 1657. februárjából), amelyet ZOVÁNYI JENŐ közölt a MKSzemle 1907. évfolyamában (381. lap). E könyvtár a miénknél kisebb volt. Egyező kötetek száma 11.

forrásokkal rendelkező RÁKÓCZI-családi könyvtárban mindössze 17, a miénkkel azonos művet találunk, s nyoma sincs a maguk korában nagyhírű és a gyöngyösi jegyzékben szereplő művek egész sorának (CALVIN: *Psychopannychia*, CHAMIER, SADELIS, WHITAKER, ZABARELLA stb.). Ezzel kapcsolatban is ismételnünk kell fentebbi megállapításunkat: a gyöngyösi könyvtárat jószemű és képzett embernek kellett összeválogatnia.

Ki volt ez az ügyes könyvszerző? Nézetünk szerint NAGY-ALMÁSI MÁRTON.<sup>6</sup> Személyéről keveset tudunk. Neve és baráti köre után ítélve erdélyi származás (Nagyalmás nevű község van Hunyad és Kolozs megyében). 1653. augusztus 25-től a franekerai egyetem hallgatója volt, 1654-ben ugyanott *Disputatio de Christo* című akadémiai vitairata jelent meg. JÁSZBERÉNYI JÁNOS és GELEI KATONA ISTVÁN Franekerában megjelent munkáihoz 1653-ban üdvözlő verseket írt. Gyöngyösre 1675. április 24-én került. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában BENKŐ GERGELYnek 1677-ből az ő kezétől származó végrendelete található. 1678. február 5-én halt meg Gyöngyösön, ugyanitt temették el február 6-án.

Nincsenek részletesebb adataink a könyvtár kialakulásának és további sorsának történetéről sem. Rendkívül feltűnő azonban, hogy NAGY-ALMÁSI MÁRTON 1675 áprilisában 15 művet vesz át, két év múlva pedig a könyvtár állománya e szám nyolcszorosát is meghaladja. Az 1675-ös jegyzékben szereplő művek közül GELEI KATONA prédikációs kötete, ALSTEDIUS *Prodrumus*-a, LÓRÁNTFFY ZSUZSÁNNA könyve, ezenkívül az *Öreg Graduál* egészen bizonyosan a RÁKÓCZI-ház ajándékai.<sup>7</sup> A többi könyv nagy részét bizonyára NAGY-ALMÁSI MÁRTON szerezte külföldi akadémiákon jártában, s a régi szép szokás szerint saját

<sup>6</sup> V. ö. SZINNYEI: Magyar írók IX. 781; RMK III. 1833, 1834 és 1881; Történelmi Tár 1886, 792. l.; a gyöngyösi könyvtár *Öreg Graduáljának* KÖRMENDI BORNEMISZA JÁNOSTól származó 1679-ben kelt feljegyzéseivel. SZINNYEI NAGY-ALMÁSINAK csak franekeri éveiről tud, a többi adat az egyház levéltárából való.

<sup>7</sup> Ismeretes, hogy a fejedelmi dinasztiát Gyöngyöshöz szoros szálak fűzték, itt birtokos volt, s a gyöngyösi református egyházat meleg pártfogásában részesítette: I. RÁKÓCZI GYÖRGY 1642-ben 12 mázsás harangot öntetett számára, özvegye, LÓRÁNTFFY ZSUZSÁNNA pedig 1659-ben a nagyértékű Fajzat-pusztát adta neki kórház alapítása céljából. Lásd a Sárospataki Füzetek 1866. évfolyamát és az egyház levéltárának számos okmányát.



könyveit az egyháznak ajándékozta, vagy legalább is papsága ideje alatt az egyházi könyvtárban helyezte el. Egészen valószínű, hogy a könyvtár gyarapításában volt valami része a NAGY-ALMÁSIVAL együtt szolgáló KÖRMENDI BORNEMISZA JÁNOS akadémikus rektornak is.

A könyvtár további sorsát teljes homály fedi, legalább is ezidőszerint. Lehetőséges, hogy 1688 májusában a református lelkész kiűzésekor a Jézus Társaság kezére került, s a rend feloszlásakor annyi más régi magyar értékkel együtt szerteszóródott. Az *Öreg Graduál*-t megmentették, s ma a Magyar Tudományos Akadémia birtokában van. Egy 1661-es kiadású váradi biblia ma is megtalálható a gyöngyösi ref. egyházi könyvtárban. Feltehető róla, hogy a régi törzsanyag egyetlen helyén maradt képviselője.

A gyöngyösi ref. egyház könyvtára a kor színvonalán álló értékes gyűjtemény volt, méltó képviselője a XVII. századi Nyugatra tekintő s a legsanyarúbb viszonyok között is a szellemi Európáért küzdő magyar lelkiségnek.

BÁN IMRE.